

Vallankumouksen loppu – Bulgaria

Atina Nihtinen

Vuoden 1989 jälkeen Bulgaria on käynyt läpi useita poliittisia, taloudellisia ja kulttuurisia muutoksia. Tässä esseessä keskityn kahteen teemaan: yhteiskunnan demokratisointiin vuoden 1989 jälkeen ja kansallisen omakuvan uudelleenarviointiin historian kautta¹. Pääargumenttini on, että muutokset historiallisten tapahtumien kuvaamisessa ovat seurausta yhteiskunnallisista muutoksista. Ilman demokratisointia monet mielikuvat olisivat pysyneet samanlaisina tai muutos olisi ollut erilainen. Historian arviointi ilmenee toisaalta historiankirjoituksessa ja toisaalta historian käytössä nykyaikana. Esimerkkejä historian käytöstä ovat muuan muussa erilaiset uudet esitykset kuten dokumenttielokuvat sekä tekstien käyttö patsaissa ja muistomerkeissä tai etnologisissa museoissa. Bulgariassa joitakin historian näkökulmia oli unohdettu sosialistisen ajan historian kirjoituksesta, ja vasta 1990-luvulta lähtien historiaa on uudelleen arvioitu. Ilman poliittista muutosta ei olisi ollut yhtä laajaa keskustelua ulkopoliittisista muutoksista, varsinkin suhtautumisesta Venäjään ja Neuvostoliittoon, eikä uusia tapoja määritellä bulgarialaisia kuviteltuna yhteisönä. Muutos kommunismista demokratiaan oli Bulgariassa rauhanomainen prosessi ja monet kielellisiä vähemmistöjä koskevat päätökset eivät olisi toteutuneet ilman vallanvaihtoa. Uusia tapoja määritellä bulgarialaisia kuviteltuna yhteisönä ovat olleet tasa-arvoperinne ja kuuluminen Eurooppaan. Rauhan etsijän maineesta on tulossa yksi maalle tärkeä ominaisuus.

1989: Muutoksen alku

Mielikuvat tietyistä valtiosta ja sen kansalaisista riippuvat huomattavasti vallitsevasta järjestelmästä ja tavoista, joilla virallinen muisti rakentuu. Sosialismin aikana näkökulmat olivat hyvin samankaltaisia, koska hallinto ei suvainnut vaihtoehtoisia mielipiteitä. Tutkijoiden keskuudessa keskeisiä ovat olleet kysymykset sosialistisen järjestelmän lopusta,

sen syistä ja sen erilaisista ilmenemismuodoista eri maissa. Esimerkiksi historian tutkija Jouni Järvisen mukaan ei ole yhtä vastausta kysymykseen oliko vuoden 1989 vallanvaihdos yhdistelmä reformia ja vallankumousta vai seuraus vallankumouksen epäonnistumisesta, koska argumentteja voidaan esittää puolesta ja vastaan (Järvinen 2018, 1). Lisäksi muutos ei ollut seuraus ainoastaan kommunistisen ideologian rappeutumisesta, talouden ongelmista ja Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteerin Mihail Gorbatšovin tuomista glasnostista ja perestroikasta eli avoimuuden ja uudelleenrakentamisen periaatteista, vaan myös toisinajattelijoiden äänen vahvistumisesta kansalais- ja ihmisoikeuksia koskevissa asioissa. Toinen ideologinen virtaus oli kulttuuri-identiteetin etsiminen kirjailijoiden ja muiden kulttuurihenkilöiden keskuudessa Keski-Euroopassa, mikä voidaan nähdä yhtenä syynä vastaaviin ajatuksiin Kaakkois-Euroopassa.

Vallanvaihdokset olivat erilaisia eri valtioissa sosialismin romahtaessa, mutta kaikkialla Balkanista Baltiaan prosessi tarkoitti kommunististen valtioiden loppua ja demokraattisten ideoiden ja periaatteiden paluuta. Bulgariassa siirtymävaiheen (1989–1997) päätavoitteet olivat kaikkien yhteiskunnallisen elämän osa-alueiden muutos ja liittyminen NATO:n ja EU:n kaltaisiin organisaatioihin. Kuten Emil Giatzidis (2002) toteaa, Bulgarialla on useita ominaisuuksia, jotka eroavat muista Keski- ja Itä-Euroopan maista. Hänen mukaansa bulgarialaiset olivat luultavasti muita valmiimpia omaksumaan kommunistisen järjestelmän. Ensinnäkin Bulgariassa oli vahva, paikallinen kommunistinen liike maailmansotien välisenä aikana. Toinen perustelu on se, että virallinen Bulgaria ja monet bulgarialaiset olivat kehittäneet vahvoja suhteita Venäjään. Tämä myös johti suurempaan läheisyyteen Neuvostoliiton kanssa. Kolmas seikka on maantieteellisen alueen poliittinen epävarmuus. Kaakkois-Euroopan maana Bulgariaan vaikuttivat useat laajempaan alueeseen kuluvat trendit kuten nationalismi naapurimaissa ja patriarkaalin perinne.

Termit ja niihin liittyvät mielikuvat ovat olleet myös pääosin negatiivisia: ”balkanisaatio” (*Balkanization*) oli jo sotien välisenä aikana termi, jolla tarkoitettiin heikkoutta ja vähäistä kehitystä. Toinen kysymys koskee itsenäisyyttä ja sen toteuttamista Balkanin historiassa. Balkan terminä on joskus nähty liian yleistäväksi käsitteeksi, jolla on paljon painolastia ja johon sisältyy paljon erilaisia identiteettikonstruktioita (Montgomery 2018, 1). Balkaniin nähdään nykyään sisältyvän Albania, Bosnia ja Hertsegovina, Bulgaria, Kosovo, Kreikka, Kroatia, Makedonia, Moldova, Montenegro, Romania ja Serbia sekä joskus Slovenia, kun kyseessä ovat Jugoslavian seuraajavaltiot. Kaakkois-Euroopan käsitettä pidetään suosittelavana, koska se on laajempi ja historiallisesti vähemmän latautunut käsite kuin Balkan (Järvinen & Lindstedt 2011, 7, ks. myös Pritup 2017). Vaikka naapurimaissa nationalismi sai uutta energiaa 1990-luvulla, Bulgariassa nationalismi pysyi etupäässä maltillisena (ks. Lindstedt 2011, 295). Näin ollen maa on jokseenkin erilainen myös balkanilaisessa eli Kaakkois-Euroopan kontekstissa.

Maan ja puolueen pitkäaikaisen johtajan Todor Zhivkovin kauden (1956–1989) aikana Bulgaria tunnettiin yhtenä Neuvostoliiton läheisimmistä liittolaisista. Edeltävä maan ja puolueen johtaja, Valko Tservenkov rakensi sosialismia, jolla on ”Neuvostoliiton kasvot”: kaikki koetettiin muuttaa samanlaiseksi – talous, armeija, koulutus, kulttuuri ja arkkitehtuuri. Zhivkov hallitsi Bulgariaa vuodesta 1953 vuoteen 1989. Tuona aikana Stalinin kuoleman jälkeistä Itä-Eurooppaa leimasi taloudellinen levottomuus. Bulgaria oli yksi ensimmäisistä, jotka kärsivät siitä ja tämä johti mm. tupakkateollisuuden työntekijöiden lakkoiluun. Uudistumistarpeisiin vastattiin parantamalla suhteita Kreikkaan ja korjaamalla suhteita USA:han, vähentämällä henkilöihin kohdistuvaa terroria, investoimalla maatalouteen ja kuluttajasek-

toriin ja vähentämällä Neuvostoliiton vaikutusvaltaa.

Unkarin vallankumouksen jälkeen vuonna 1956 seurasi sääntöjen tiukentaminen: puolueesta karsittiin kriitikot, ja vuonna 1957 puolue oli ottanut vallan kokonaan itselleen. 1950-luvun lopussa Bulgaria oli Neuvostoliiton jälkeen ensimmäinen maa, joka oli suorittanut loppuun maatalouden kollektivisoinnin. Maatalouden ongelmat kasvoivat huomattavasti 1960-luvulla ja viljaa piti tuoda Yhdysvalloista. Prahan levottomuudet johtivat järjestelmän tiukentamiseen. Vuonna 1971 uusi perustuslaki ja uusi puolueohjelma jatkoivat entisellä linjalla, mutta muodollisesti uudella strategialla: kypsä sosialismi yhtenäisessä yhteiskunnassa. Muutoksiin tähdättiin tieteen ja teknologian kautta, mutta ulkopoliittikka pysyi muuttumattomana.

Vuonna 1973 Bulgaria ja Neuvostoliitto olivat samoilla linjoilla kaikessa. Zhivkov jopa ehdotti maiden yhdistymistä. Samana vuonna solmittiin ulkopoliittisia suhteita Länsi-Saksaan. Sana 'toisinajattelija' otettiin käyttöön vuonna 1977 – todellisuudessa järjestelmän vastustaminen oli harvinaista. Kansantaloudessa keskityttiin erikoistumiseen: autoja, rekkoja, laivoja, ja tietokoneen osia vietiin, ja öljyä tuotiin halvalla Neuvostoliitosta. Valtion legitimitettiin kasvattamisen tapoja oli kaksi: kuluttaminen ja kansallisidentiteetin selkeämpi ilmaiseminen. Tämä johti muun muassa turkinkielisen vähemmistön poismuuttoon ja nimen bulgarialaistamiseen sekä Makedonian kysymyksen ratkaisemattomuuteen.² Ljudmila Zhivkova, Zhivkovin tytär, keskittyi erityisesti kulttuuriseen erityisyyteen ollessaan kulttuuriministerinä. Hän korosti Bulgarian omaperäisyyttä historian ja kulttuurin kehityksessä ja vuonna 1981 järjesti suuret juhlat Bulgarian 1300-vuotisen olemassaolon kunniaksi (Crampton 2008, 200).

Vuodesta 1985 vuoteen 1989 kaksi asiaa heikensi Zhivkovin valtaa: turkkilaisvähemmistöön kohdistuneet paineet ja Gorbatšovin perestroika. Näin ollen tapahtumat Bulgariassa viittaavat ainakin osittain järjestelmän asteittaiseen murtumiseen vuoden 1968 jälkeen – kuten esimerkiksi Järvinen on todennut, lähes kaikissa tapauksissa kyse oli neuvotellusta järjestelmän muutoksesta ja pääosin rauhanomaisesta vallanvaihdoksesta, mutta myös sosialistisen vallankumouksen lopusta (Järvinen 2018, 1). Myös Bulgarian tapauksessa muutos tuli ulkoa: monien usko kommunistiseen ideologiaan katosi. Lopulta Yhdysvaltain presidentti Ronald Reaganin ja Gorbatšovin vastakkainasettelu johtivat Berliinin muurin kaatumiseen ja kylmän sodan loppuun.

Kommunismista demokratiaan

Kommunistien vastustajista syntyi uusi poliittinen eliitti pian 1989 alkaneen vallankumouksen jälkeen. Tämä eliitti loi uusia demokraattisia instituutioita ja markkinataloutta, piti monipuoluevaaleja ja hyväksyi uuden, demokraattisen perustuslain. Suhde yhteiskunnan ja valtion välillä oli uudenlainen: v. 1989 jälkeen kansalaiset yksilöinä saivat osallistua vapaasti yhteiskunnan asioihin; yksilöt, ryhmät ja organisaatiot olivat nyt vapaita tähtäämään omien kiinnostuksensa ja ideoidensa toteuttamiseen. Giatzidis (2002) määrittelee kansalaisyhteiskunnan verkostoksi muodollisia ja epämuodollisia ryhmiä, jotka ovat vapaaehtoisia, itsenäisiä valtiosta ja erillisiä yhteiskunnasta yleisesti ottaen. Kansalaiset toimivat yhdessä julkisella sektorilla ja ilmaisevat kiinnostuksiaan, vaihtavat tietoja keskenään, saavuttavat yhteisiä tavoitteita ja esittävät vaatimuksia valtiolle, säätelevät virkailijoiden toimintaa jne. Kansalaisyhteiskunta täyttää julkista tilaa, joka on hallituksen ja yksityiselämän ulkopuolella, voi ratkaista ristiriitoja ja suojella kansalaisia satunnaisilta päätöksiltä sekä parantaa kansalaisena olemisen laatua. Kommunismissa yhteiskunnassa puolue ja valtio olivat sama asia, ja välimaastossa olevien ryhmien puute johti useimmiten keskitetyn vallan dominointiin – abso-

luuttiseen monarkiaan, orientaaliseseen despotismiin, tai muunlaiseen dominoinnin muotoon. Aktiivinen kansalaisyhteiskunta tasapainottaa jännitteet suhteessa valtioon, ja demokratian palauttaminen Bulgariassa oli olennainen osa yhteiskunnan uudistamista.

Kaakkois-Eurooppa ja sen poliittinen historia ovat keskeisessä asemassa kommunismin ymmärtämisessä. Emil Giatzidis on esittänyt kysymyksen siitä, miksi kommunistihallinnot olivat suositumpia koko Balkanin alueella verrattuna Keski-Eurooppaan (Giatzidis 2002, 34). Valloittaminen ei ole selitys, koska käytännössä neuvostojoukkoja oli alueella vähän. Eri ajankohtina Jugoslavia, Albania ja jossain määrin Romania olivat ajautumassa erilleen Venäjältä. Bulgaria oli ainoa Balkanin niemimaalla sijaitseva valtio, jolla oli jatkuvasti läheisiä suhteita Neuvostoliittoon, hyödyntäen tiettyjä taloudellisia etuja. Kommunismi toimii modernisoinnin välineenä – maaseudulta kaupunkiin, perheestä itsenäisyyteen, köyhyydestä massakulutukseen. Siinä mielessä kommunismi oli jopa suurempi menestys kuin 1930-luvun totalitarismi Saksassa ja Italiassa. Puoluejohtajassa yhdistyi patriarkaalisia, kommunistisia ja nationalistisia piirteitä.

Vuonna 1944 kommunistit aloittivat ohjelman, jonka tarkoituksena oli fyysisen maiseman muuttaminen. Modernisaatio suunniteltiin ”ylhäältä”. Sama piirre on havaittavissa myös alueen ei-kommunistisissa maissa. Pakkoteollistuminen ja maan kollektivisointi olivat nopeimmat Bulgariassa. Rakenneuudistuksesta huolimatta suurelle osalle maaseutuväestöstä siirtyminen teollistumiseen ei ollut täysin kielteinen kokemus, kun otetaan huomioon elintason alhaisuus ennen sotia. Raaka-aineita, koneita ja teknisiä välineitä tuotiin Neuvostoliitosta. Neuvostoliitto ja muu Itä-Eurooppa olivat toisaalta Bulgarian markkina-alueet niin maataloustuotteiden kuin teollisuustuotteiden osalta. Massiivinen teollistuminen, maatalouden kasvu, lukutaidottomuuden poisto, ja kaupungistuminen johtivat elintason nopeaan kasvuun. Bulgarian saavutukset 1980-luvulle asti olivat huomattavia: se oli yksi 1900-luvun suurimmista menestystarinoista (Giatzidis 2002, 35). Maalla oli nopein talouskasvu Euroopassa ja vaikuttavia rakenneuudistuksia – tämä kehitys johti uuden, lojaalin keskiluokan syntyyn. Kommunisesta puolueesta tuli ihmisille tärkeä keino yhteiskunnallisen aseman saavuttamiseksi. Puolueen jäsenyys toi useita etuja. Kommunistit näin ollen johtivat yhteiskuntaa, jossa hallitsivat patriarkaaliset ja kommunistiset asenteet, ja joka ei vuoden 1878 jälkeen ollut kehittänyt kansalaisyhteiskuntaa ja demokratiaa riittävässä määrin. Maa kävi läpi yhtä kaikkein nopeimmista ja perusteellisimmista teollistumisesta johtuvista kaupungistumisprosesseista. Bulgariasta tuli teollistunein maa Kaakkois-Euroopassa. Vuoden 1987 ”Heinäkuun” konsepti³ oli hallinnollinen ja taloudellinen reorganisaatio, mutta koska Zhivkov ei ollut sitoutunut poliittiseen muutokseen, reformit olivat lyhytaikaisia. Kommunismin sortumisen syyt olivat laajasti talousreformien kaatuminen ja valtion ideologisen legitimitetin sortuminen.

Taloudellisen tilanteen heikentyminen, ympäristötilanteen huononeminen, turkkilaisvähemmistön syrjiminen ja poliittinen eristäytyminen johtivat oppositioliikkeen vahvistumiseen. Vuosina 1988–1989 syntyi erilaisia epäpoliittisia järjestöjä, esimerkiksi ympäristön suojeluun liittyvä itsenäinen komitea Rusen kaupungissa. Ryhmän tarkoituksena oli kaupungin ympäristönsuojelu ja se syntyi reaktiona Romanian rajan yli tulevaa saastumista vastaan. Epäpoliittisten järjestöjen yhteisenä piirteenä oli niiden julistautuminen ”itsenäisiksi” – sanaa käytettiin ryhmien nimissä ja ryhmät ilmaisivat selkeästi muutosvaatimuksiaan. Ryhmät politisoituivat vähitellen ja vaativat muutosta valtiotasolla. Vasta sen jälkeen ryhmät muuttivat toimintansa luonnetta ja alkoivat järjestää mielenosoituksia, vaikka alun perin sellaisia järjestettiin lähes yksinomaan Sofiassa. Monet käyttivät ympäristönsuojeluun liittyviä argumentteja poliittisiin tarkoituksiin. Kyseessä oli ensimmäinen kerta, kun järjestettiin avoimesti poliittisia protesteja.

1980-luvun loppupuolella useimmat poliittisen järjestelmän vastustajista olivat itse mukana puolueessa. Näin ollen useimmat Zhivkovin ongelmat syntyivät hänen puolueessaan. Hallitseva eliitti ei ollut yhtenäinen. Kommunistisen puolueen jäsenistön keskuudessa monet olivat kasvavassa määrin kriittisiä monoliittista hallintoa kohtaan. Glasnost alkoi saavuttaa väestöä venäläisen televisiokanavan kautta – ensiksi huoli ympäristöstä oli päällimmäisin kysymys, mutta tämä kasvoi ja muuttui yleiseksi huoleksi maan tilasta. Zhivkovin päätös muuttaa turkkilaisvähemmistön (10 %) kansallisia oikeuksia aiheutti jaon puolueessa. Etupäässä maan eteläosassa sijaitseva turkkilaisvähemmistö erottui enemmistöstä etnisesti sekä osittain kielellisesti ja uskonnollisesti. Tämän perusteella talvella 1984-85 turkin kielen käyttö julkisesti kiellettiin ja rajoitettiin juhlatapoja, pukeutumista ja jopa musiikkia. Sofian yliopiston turkkilaisen filologian opetus lopetettiin.

Zhivkov yritti kehittää tällä tavoin bulgarialaisten itsetietoisuutta kansallisesta identiteetistään, mutta käsitukset olivat historian käyttöä. Yritys assimilointiin kesällä 1989 johti protesteihin ja mielenosoituksiin, joissa kuoli ihmisiä, ja diplomaattiset suhteet Turkkiin huononivat. Ratkaistakseen kriisin Zhivkov ehdotti turkkilaisten poismuuttoa Turkkiin. 300 000 turkkilaista lähti. Hallintoeliitti oli jakautunut enemmän kuin koskaan ennen. Kun Neuvostoliitto ei ollut tukemassa Zhivkovia, kommunistisessa puolueessa tapahtui vallanvaihto ja johtoon valittiin Petar Mladenov. Näin ollen Bulgarian ”vallankumous” ei ollut oppositiotoimien seuraus, vaan reformi alkoi itse puolueessa. Bulgarian poliittinen reformi oli samankaltainen kuin Neuvostoliiton perestroika. Heti kun Zhivkov oli syrjäytetty, uusi puoluejohto sitoutui pluralismiin, valtion turvallisuusvoimien poistamiseen, lakijärjestelmän muutokseen, turkkilaisvähemmistöön kohdistettujen toimenpiteiden kumoamiseen ja oppositioryhmien vapaaseen rekisteröitymiseen. Vuosien 1989 ja 1990 mielenosoitukset painostivat johtoa kasvavassa määrin, mutta muutos oli vielä kommunistien käsissä. Demokratisoinnin prosessi kehittyi vaikeassa tilanteessa, mutta rauhallisella tavalla. Useat tekijät auttoivat muutosta: kommunistisen puolueen jäsenet olivat keskenään samoilla linjoilla, samoin opposition jäsenet ja lisäksi järjestettiin ”pyöreän pöydän” keskusteluja.

Pluralismi vahvistui nopeasti, ja perusoikeudet ja vapaus auttoivat kansalaisyhteiskunnan syntyä. Uusi perustuslaki oli demokraattisen siirtymäkauden tärkeimpiä elementtejä. Vuoden 1991 perustuslaki vahvisti Bulgarian aseman tasavaltana, jolla on parlamentti ja suoraan valittu presidentti. Puolueen monopoli päättyi. Puolueita edelliseltä kaudelta (ennen kommunismia) aktivoitui uudelleen. Monet saivat samat nimet, symbolit ja ohjelmat kuin vastaavat puolueet muualla Euroopassa. Poliittinen ilmapiiri vakiintui pääasiallisesti vaaleissa 1990, 1991, 1994 ja 1997 – uusien puolueiden perustamisen lisäksi kommunistinen puolue järjestäytyi uudella nimellä: sosialistinen puolue BSP. Isoimmiksi valtapuolueiksi kasvoivat BSP ja UDF. Samanlaisia motiiveja mainittiin jokaisessa puolueohjelmassa: aito poliittinen pluralismi, laillisuus, etninen toleranssi, reformi ja valtion demokratisointi, valtion roolin pieneminen taloudessa, yksityistäminen, ulkomaiset investoinnit, alueellinen yhteistyö ja Euroopan integraatio. Keinoina tavoitteiden saavuttamiseen pidettiin talouden uudistamisohjelmaa, lakijärjestelmän muutosta, uudenlaisia suhteita muihin maihin ja rakenteellisia uudistuksia.

Talouden kannalta kolme suurinta haastetta olivat taloudellisen alamäen pysäyttäminen, resurssien käytön tehostaminen sekä taloussuhteiden luominen Euroopan unioniin, USA:han ja kansainvälisiin rahastoihin. Kolme osa-aluetta, joita piti kehittää, olivat yksityistäminen, sijoittaminen ja maatalous. 1990-luvulla yksityistäminen oli pettymys, mutta toinen vaihe käynnistyi vuonna 1999, jolloin Bulgarian valuuttayksikkö leva sidottiin euroon. Vuonna 2001 tiedotettiin, että noin 700 000 henkeä oli lähtenyt maasta kommunismin kaatumisen

jälkeen, eikä tähän edes sisälly lukuisten ihmisten lähtö maasta kommunismin viimeisinä vuosina. Seuraavana vuonna (2002) kysely väestön keskuudessa osoitti, että alle 29-vuotiaista 12–15 % suunnitteli muuttoa. Ei ollut muuta vaihtoehtoa kuin läheisempi integroituminen Euroopan unioniin. Siirtymäkauden jälkeen maa hyväksyttiin NATO:n jäseneksi vuonna 2004 ja Euroopan unionin jäseneksi vuonna 2007.

Historiankirjoitus uusiksi

Poliittiset ja taloudelliset muutokset johtivat entistä suurempaan erottavien kulttuuripiirteiden etsintään. Bulgarian historia jaetaan joskus kolmeen ja joskus neljään kauteen, riippuen siitä nähdäänkö jatkuvuutta osmanivallan edeltävän ja sen jälkeisen kauden välillä: jos valitaan jälkimmäinen kategorisointi, ensimmäinen periodi kesti vuodesta 1396 vuoteen 1878, jolloin Bulgarian alueet olivat osa Osmanien valtakuntaa ja näin ollen eristettyinä suorasta kaupallisesta ja kulttuurisesta yhteistyöstä muun Euroopan kanssa. Toinen periodi kesti vuodesta 1878 vuoteen 1944. Tämä oli aikakausi, jolloin maa kävi läpi neljää sotaa ja kansalliset rajat vaihtelivat. Motivaatio laajenemistavoitteisiin ulkopoliitikassa oli modernisaation nopeutuminen ja vahvan kansallisvaltion luominen. Tänä aikakautena valtio oli suuntaamassa kohti parlamentaarista demokratiaa ja yhteiskunnallista muutosta demokraattisten uudistusten kautta. Suhteellisen hyvinvoinnin kehitys keskeytyi fasismien nousun ja totalitaarisen hallinnon seurauksena vuodesta 1923 vuoteen 1944. Kolmas kausi eli kommunismin aikakausi kesti toisesta maailmansodasta vuoteen 1989. Neljäs on demokraattisten muutosten aikakausi alkaen vuodesta 1989 ja nykyinen tasavalta, joka hyväksyi nykyisen lipun ja vaakunan vuonna 1997 [Kuva 1].

Modernin Bulgarian valtion historia on ollut vähän tunnettu Euroopassa, vaikka paikallisesti Bulgariaa on usein pidetty keskeisenä paikkana Balkanilla, koska se on idän ja lännen risteyksessä maantieteellisesti ja myös poliittisesti. Sekä maantieteellinen sijainti että poliittinen muutos ovat vaikuttaneet ulkopuolisiin ja paikallisiin mielikuviin maasta ja sen historiasta. Uuden, demokraattisen ajan alkua leimasivat esimerkiksi muistomerkkien ja vanhojen hallintorakennusten käytön muuttaminen, katujen uudelleen nimeäminen, Sofia-

Kuva 1. Uusi vaakuna ja motto "Yhdistymisestä voimaa!" – mottoa käytettiin myös kommunismin aikana eduskuntarakennuksessa. Samana vuonna (1997) perustuslain ensimmäiset artiklat muutettiin niin, että Bulgaria ei ole enää kansantasavalta, vaan tasavalta.

patsaan pystyttäminen ja historian uudelleen arviointi (tiettyjen historiallisten henkilöiden maineen palauttaminen ja esilletuominen tai aikakausiin liittyvien mielikuvien muuttaminen). Bulgarianlaisessa historiankirjoituksessa kuninkaita ja kuningaskuntia ennen Ottomaanien valtaa on pidetty modernin valtion perustana. Keskiaikaisen Bulgarian historia koostui sellaisista huomattavista tapahtumista kuin kääntyminen kristinuskoon, Simeon Suuren hallinto ja voitot etelänaapurია vastaan. Viisisataa vuotta Osmanien valtakunnassa jättivät jälkiä yhteiskuntaan, hallintoon ja jokapäiväiseen elämään, mutta kommunismin aikana osmanivalta nähtiin pelkästään kielteisessä valossa. 1800-luvusta tuli murrosvaihe maan historiassa: jokseenkin samalla tavalla kuin muualla Euroopassa, Bulgarian kansallinen herääminen voimistui taloudellisilla, yhteiskunnallisilla ja poliittisilla muutoksilta ja maa vapautettiin 1878. Seurasi maan eri osien yhdistyminen ja sotia. Kuten Bulgarian 1800-luvun nationalismi ja uudet nationalismit monella alueella Länsi-Euroopassa, nationalismit entisissä Itä-Euroopan maissa (nyt Itä- ja Keski-Euroopan maissa) ovat olleet taloudellisesti motivoituneita. Berliinin muurin kaatumisen jälkeen on kuitenkin voimistunut myös jako eteläisen ja keskisen itäisen Euroopan välissä.

Yksi kysymyksistä, jotka ovat keskeisiä kulttuuripiirteiden etsinnässä on kysymys suhteesta uskonnon ja modernisaation välillä. Esimerkiksi Marian Stoyadinov (2017) on tarkastellut Bulgarian historiaa *modernity*-käsitteen avulla ja väittänyt, että kaikki itsenäisen Bulgarian kaudet olivat vahvasti imitoivia: toisin sanoen, monarkia, kansantasavalta ja tasavalta käyttivät muualta saatuja ratkaisuja. Hän erottelee kolme vaihetta modernisaation kulussa: itsenäisen Bulgarian modernisoinnin 1878–1944, kommunismin modernisoinnin 1944–1989 ja demokraattisten uudistusten modernisoinnin 1989 jälkeen. Demokraattinen aika eroaa näin ollen vähän edellisistä kausista ja tuo jopa negatiivisia ilmiöitä mukanaan: tässä yhteydessä Stoyadinov mainitsee usean liiton tai yhdistyksen jakautumisen kahtia ja individualismin nousun. Hajoamisen mentaliteetti (joka näkyy myös maastamuuton luvuissa) on seuraus kommunistisen solidaarisuuden pakollisuudesta. Muutos oli nopea, koska sopeutuminen tietoyhteiskuntaan ei ollut asteittaista kuten ”lännessä” ja vanhasta järjestelmästä uuteen siirryttiin ilman surukautta.

Osa tutkijoista (esim. Crampton 2005, 2008) puolestaan korostavat, että jotkut Osmanien ajan tapahtumista eivät olleet niin kielteisiä kuin aiemmin oli esitetty: kristinusko säilyi ja usein paikallishallinto oli suhteellisen vahva. Ajatus Osmanien valtakunnasta takapajuisena ja pysäyttävänä voimana maiden kehityksessä syntyi ortodoksikansojen keskuudessa vasta 1800-luvulla. Nämä ajatukset olivat keskeisiä kansallisheräämisessä – osa muutoksista oli sidoksissa uskontoon, toiset taas sekulaariseen yhteiskuntaan. Loppuvaiheessa syntyi itsenäisiä kansallisvaltioita, monarkian instituutioita, puolueita ja eliitti loi kansalaisyhteiskunnan rakenteet. Kirjoitettiin uudenlaista historiaa ja rakennettiin uudenlaisia sosiaalisia suhteita. Uskonnon merkitys oli huomattava. Itsenäisyys sodan loppu 1877–1878 aloitti modernisaation ja kansallisvaltion rakentamisprosessin. Modernisaatio oli asteittainen prosessi. Monet ratkaisumallit haettiin länsimaista, varsinkin Isosta-Britanniasta ja Ranskasta. 1800-luvulla lukutaito kasvoi huomattavasti niin sanotun lukuhuoneen (*chitalishte*), opistotyylisen instituution kautta. Rautatiet, katujen valaiseminen ja monet palvelut saivat silloin alkunsa.

Sosialismin aikana monet edellisen ajan saavutuksista jäivät uusien suunnitelmien varjoon, ja historiankirjoitus yksinkertaisti ja valikoi tapahtumia ja joskus väärästi tapahtumien kulkua. Ulkobulgarialaiset nähtiin usein pettureina. Sen sijaan nykyhistorian esityksissä (esim. Kolarov ja Toshkov 2003) ulkobulgarialaisia kuvataan äiti-Bulgarian lapsina, korostaen, että maalla on pitkä ja kunniakas historia osana eurooppalaista ja maailman sivilisaatiota. Kes-

kiaikainen Bulgaria on näissä kuvauksissa keskeisessä asemassa ja se nähdään vaikutusten antajana monelle maalle kuten Venäjälle, Ukrainalle, Serbialle, Romanian ja Montenegrolle. Samalla nykyisyys on ylpeyden aiheena:

V. 1989 jälkeen maa on saanut paljon huomiota kansainväliseltä yhteisöltä useasta syystä. Ensiksi, siirtyminen kommunismista kapitalismiin oli rauhanomainen prosessi. Toiseksi, ainutlaatuisena tapahtumana sekä eurooppalaisessa että maailman historiassa pidetään sitä, että entisestä kuninkaasta tuli maan pääministeri. Ja kolmanneksi, koska Bulgaria on mielenkiintoinen yritysmaailmassa – kauppakohteena, turismissa ja taloudessa. (Kolarov ja Toshkov 2003, 4.)

Kuten yllä olevasta kuvauksesta huomaa, kansainvälisen huomion kasvun nähdään liittyvän kolmeen seikkaan: rauhanomaiseen siirtymiseen kommunismista kapitalismiin, houkuttelevuuteen yritysmaailmassa ja entisen kuninkaan valintaan maan pääministeriksi. Tämä lisäsi kovasti viittauksia ennen kommunismin alkua vallassa olleeseen kuningasperheeseen. Kuningasperheen kuva löytyy monesta uudesta esityksestä, kuten esimerkiksi Richard Cramptonin kirjasta *A Concise History of Bulgaria* (1997, 2005, 163) ja Kolarovin ja Toshkovin kirjasta *Amazing Bulgaria* (2003) [Kuva 2].

Ortodoksisuutta on tässä yhteydessä vaikea nähdä kansainvälistä huomiota herättävänä seikkana Euroopassa, joka on kasvavassa määrin sekulaarinen. Ortodoksisuuden vahvistaminen kommunismin jälkeisenä aikana on lähentänyt Bulgariaa ei-slaavilaisiin Kaakkois-Euroopan maihin (ks. esim. Lindstedt 2011). Venäjältä on otettu etäisyyttä, vaikka sekin on ortodoksinen. Ortodoksisuudella on perinteisesti ollut vahva merkitys kansallistunteen heräämisessä ja vahvistamisessa, mutta sosialismin aikana Bulgaria oli virallisesti ateistinen. Historiankirjoituksessa uskonnolla on nykyään selkeä rooli. Kristinuskon kuvataan saapuneen Bulgariaan ennen Venäjää – tämä on tosiasia, jota jo Ljudmila Zhivkova korosti 1980-luvun alussa. Myös referenssit muihin uskontoihin ja liikkeisiin ovat yleisiä. Esimerkiksi Richard Crampton (2008) on pohtinut syitä, miksi protesti-ilmaisut olivat Bulgariassa suhteellisen vähäisiä kommunismin aikana ja tullut päätelmään, että tämä saattaa johtua pitkästä reflektoinnin ja vetäytymisen traditiosta. Sen sijaan, että nähtäisiin protestittomuus tyytymisenä viranomaisiin, se voidaan nähdä osaksi kansallista traditiota, joka hylkää poliittisen vallan irrelevanttina (Crampton 2008, 268). Toisaalta, kuten kirjoittaja korostaa, mikä oli sopivaa

*Kuva 2. Kuningasperheen eli Bulgarian kuningas Boris III:n (1918-1943), prinsessa Maria Louisen, kruunuprinssi Simeonin ja kuningatar Giovannan muotokuva kirjassa *Amazing Bulgaria* (Kolarov & Toshkov 2003). Kuvassa yhdistyvät monet piirteet, joiden voi nähdä puhuttelevan yleisöä: monarkian historiallinen perinne, kansainvälisyys, ydinperhe ja jatkuvuus.*

keskiaikaiselle munkille tai pienen vuoristokylän asukkaille ei välttämättä sovi modernille, demokraattiselle yhteiskunnalle. Tämä tulkinta mahdollistaa selityksen historian kautta, mutta samalla korostaa, että historiallisia aikakausia on ajateltava niiden omien arvojen kautta. Toisen maailmansodan aikana juutalaiset olivat turvassa Bulgariassa. Kommunistisen vallan virheet, kuten turkkilaisvähemmistön kohdistetut kieli- ja maastamuuttopaineet, korjautuivat nopeasti vuoden 1989 vallanvaihdon jälkeen: joukko turkkilaisvähemmistön edustajia perusti turkkilaisvähemmistön etuja puolustavan puolueen ja turkin kielen asema vahvistui.

Maan pyrkiessä Euroopan unioniin bulgarialaisen ”kansalliset” ominaisuudet otettiin hyvin käyttöön – kuten Aleko Konstantinovin luoma ja hyvin tunnettu hahmo Baj Ganjo, joka seikkailee maailmalla 1800-luvun lopulla ja selviää huumorilla. Kirjanen *Hymyillen Eurooppaan* (2004, 1) välittää kuvan huumorista tärkeänä bulgarialaisten piirteenä ja selviytymiskeinona.⁴

Uusi ilmiö 1990-luvulla oli myös erilaisten kirkkoon liittyvien rituaalien palauttaminen tai virallinen vahvistaminen. Samalla ortodoksisuus on etsinyt uutta rooliaan muuttuneessa yhteiskunnassa. Aikanaan bulgarian kieli säilyi kirkkojen ja luostareiden ja vuoristokyliä ansiosta. Toisaalta slaavilaisten kielten sukulaisuus on seikka, jota käytetään edelleen esimerkiksi aakkoston merkitystä korostaessa. Uusia menneisyysnarratiiveja ja tulkintoja ovat kuitenkin kyrillisten kirjainten syntyyn liittyvien Kyrillöksen ja Methodiuksen käsittelemisen ensisijaisesti kristinuskon päähahmoina ja pyhimyksinä (ks. Kolarov ja Toshkov 2003). Vaikka uskonnon merkitys on vähenemässä ihmisten arkipäivässä, historiankirjoituksessa sillä on huomattava ja näkyvä rooli. Sen sijaan kommunismin ajalle on Kolarovin ja Toshkovin teoksessa omistettu vain noin sivun verran tekstiä. Kirjallisuutta esittelevässä osiossa ”kommunistisen ajan” kirjailijat ja runoilijat ovat silti läsnä.

Sekä kirjoissa että elokuvissa osmanien ajan kehitystä on tarkasteltu uusista näkökulmista. Uudet esitykset ovat luonnollisesti säilyttäneet kuvaukset tunnetuimmista kirjailijoista ja taistelijoista vapaudesta, mutta niissä on annettu tilaa myös vaihtoehtoisille kuvauksille. Esimerkkinä on kansallissankari Vasil Levskin filmatisointi, jossa hän kiroilee ja käyttäytyy huonosti, toisin sanoen ei ole enää pelkästään hyvämaineinen sankari.

Kielten tutkimuksessa on ollut tapana tehdä ero kansalliskielen instrumentaalisen ja symbolisen käytön välissä. Bulgarian kielen käytössä on havaittavissa kahdenlaisia muutoksia: ensiksi, laaja diaspora (ulkobulgarialaiset) aiheuttaa muutoksia aakkoston käytössä: translitterointi on usein vapaata tai noudattaa erilaisia kansallisia sääntöjä. Kirjassa *Hymyillen Eurooppaan* (2004) ironisoidaan tätä, mutta pilapiirros kuvailee sinänsä patriootista toimintaa: ulkobulgarialainen Chicagosta onnittelee toista bulgarialaista kyrillisen kirjaimiston ja bulgarialaisen kirjallisuuden päivänä, vaikka käyttää siihen latinalaista kirjaimistoa.

Yhteiskunnan muutokset ovat toisaalta suosineet englannin kielen kasvavaa käyttöä ja kielitietoisuus on pidetty vähäisenä huolena verrattuna eurooppalaiseen integraatioon ja ongelmiin yhteiskunnan ja talouden muussa kehityksessä. Samanlaista kehitystä on huomattu myös muissa entisen Itä-Euroopan maissa (ks. esim. Lindstedt 2005). Vaikka kielen merkitys välineenä on muuttumassa, sen symbolinen merkitys säilyy. Historian narratiiveissa kertomus kielen merkityksestä on joskus korvattu paikan ja historian merkityksellä, koska silloin kieli ei toimi erottavana tekijänä. Uusien mielikuvien luominen välittyy myös Bulgarian historia-yhdistyksen toiminnasta ja sivustosta www.bulgarianhistory.org. Yhdistys perustettiin 2012 päätavoitteenaan Bulgarian historian ”säilyttäminen” ja popularisointi. Sivusto, joka aloitti toimintansa vuonna 2013, on tarkoituksellisesti epämuodollinen, visuaalinen, helposti saatavilla ja esittelee historiatietoa houkuttelevalla ja selkeällä tavalla. Perustajat olivat 12. luokan lukiolaisia. Sivuston mukaan heidän tavoitteenaan oli vakuuttaa ihmisiä siitä, että ”historiaa

on pidettävä vankkana perustana kansallisen itsetietoisuuden rakentamiselle”. Sivustolla ”kansakunnan hyvinvointi” yhdistyy tieteelliseen näkökulmaan. Artikkelit ja muu materiaali pyrkivät elvyttämään unohdettuja historiallisia henkilöitä ja unohdettuja jaksoja lähimenneisyydestä ja kaukaisesta menneisyydestä. Näin ollen näkökulma ”mistä olemme ylpeitä” on osittain samanlainen kuin kirjassa *Amazing Bulgaria* (2003), mutta aineisto tavoittaa paljon laajempaa yleisöä. Esimerkkeinä ovat artikkeli Bulgarian laivastosta keskiajalla, kahden meren Bulgariasta sekä Malina Dimitrovan tieteellinen artikkeli Ivan Vazovin romaanista *Ikeen alla*, joka osoittaa kuinka mielenkiintoinen ja mutkikas on tarina romaanin synnystä.⁵

Ilman poliittista muutosta ei olisi ollut yhtä laajaa historian uudelleenarviointia. Historian käyttö on ominaista kaikille kansallisille narratiiveille, mutta nyt tarkoitus on erilainen: ajatus on, että kansakunnan hyvinvointi on edistettävissä historian avulla ja tämä historia on osittain erilainen kuin kommunismin aikana tarjottu. Tutkimuskirjallisuudessa esitetyt mielikuvat Bulgariasta eivät myöskään olisi muuttuneet. Monet kansallisen identiteetin kysymyksistä heijastavat uutta taloudellista ja yleiseurooppalaista kehitystä, mutta on myös pantava merkille, että Bulgaria on pysynyt alueellisten sotien ja konfliktien ulkopuolella. Maa on suhteellisen yhtenäinen ja rauhan etsijän maineesta on tulossa yksi maan tärkeistä ominaisuuksista. Tämä näkyy selkeästi Kaakkois-Euroopan uudessa kontekstissa ja on myös huomattavissa uusissa kertomuksissa maan historiasta ja nykyisyydestä. Yleiseurooppalaisessa mittakaavassa tämä on tärkeää, koska muualla alueelliset vapausliikkeet ovat voimistuneet aina 1980-luvulta lähtien ja monet äärioikeistopuolueet ovat saaneet suosiota. Bulgariassa esimerkiksi sellaisesta on noussut ATAKA-puolue, mutta maan poliittisia ilmapiiriä pidetään etupäässä maltillisena (ks. Lindstedt 295-312). Maan houkuttelevuus on kasvanut niissä kaakkoiseurooppalaisissa maissa, jotka vasta pyrkivät EU:hun. Nämä olot ovat luoneet mahdollisuuden kirjoittaa maasta eri tavoin. Vaikka osassa tutkimuksia ja muuta kirjallisuutta ideat imitoinnista tai fatalismista muodostavat kirjoituksen selkärangan, uudessa kirjallisuudessa on nähtävissä myös syvempää analyysiä ”kansan luonteesta” konstruktiona ja niissä korostetaan vaikutusten ja ideoiden merkitystä yhteiskunnan kannalta. Yksittäiset, yksilölliset kokemukset ovat kuitenkin yhteiskunnan muovaamia, ja tästä teemasta tarvitaan lisää tutkimusta.

Viitteet

1 Essee on omistettu vanhempieni (Jordan ja Albena) muistolle.

2 Jugoslaviassa makedonian kieli sai virallisen aseman toisen maailmansodan jälkeen, mutta Bulgaria ja Kreikka eivät olleet tunnustaneet sen olemassaoloa erillisenä kielenä. Lisäksi makedonialaisten olemassaolo erillisenä kansana oli ollut pitkään erimielisyyksien aiheena. Ajatusta makedonialaisista erillisenä kansana joko vastustettiin tai kyseenalaistettiin Bulgariassa, Serbiassa ja Kreikassa, ja ns. Makedonian kysymys oli yksi kaikkein ongelmallisista kysymyksistä Kaakkois-Euroopassa (ks. Nihtinen 1997, 41–47; myös Nihtinen 1998, 35–42). Makedonialaiset puhuvat makedoniaa, joka kielenä muistuttaa bulgariaa hyvin läheisesti, mutta on täydentynyt serbian kielestä tulevilla

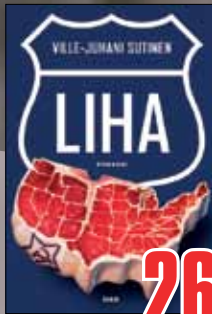
vaikutteilla. Maantieteellisenä alueena 'Makedonia' on jaettu nykyisen tasavallan, Bulgarian ja Kreikan kesken. Historiallisesta kiistasta huolimatta tammikuussa 1992 Bulgaria oli ensimmäinen maa maailmassa, joka tunnusti FYROMin (Former Yugoslav Republic Of Macedonia) itsenäisenä valtiona. Kielikiista kuitenkin jatkui helmikuuhun 1999 asti, jolloin molempia kieliä käytettiin virallisissa asiakirjoissa ensimmäistä kertaa.

- 3 Joulukuussa 1986 puolueen ja hallinnon johto luonnosteli seuraavaa viisivuotista taloussuunnitelmaa (petiletka) ja havahtui talouden keskittymisen epäonnistumiseen. Heinäkuussa 1987 pidetyssä plenumissa aloitettu uudelleenorganisointi tarkoitti sitä, että Zhivkov tunnusti, että sosialismilla oli paljon puutteita ja useita virastoja olisi mahdollista hallita itsehallinnon avulla ja niiden vastuun väestön palvelemisessa oli oltava paljon suurempi. Osa ministeriöistä lakkautettiin, paikallishallintoa uudistettiin ja perustuslakikomissio kokoontui tarkastelemaan mahdollisia perustuslakimuutoksia. Zhivkov ei ollut sitoutunut poliittiseen muutokseen ja siksi uudistusten vaikutus oli riittämätön.
- 4 Aleko Konstantinovin (1863–1897) tärkeimmät teokset ovat *Chicagoon ja takaisin* (1891) ja *Bai Ganyo. Nyky-bulgarialaisen uskomattomia tarinoita* (1895).
- 5 *Ikeen alla* on Vazovin tunnetuin teos ja se kuvaa Turkin vallan aikaa. Vazov sai vaikutteita kirjoihinsa venäläisiltä ja ranskalaisilta kirjailijoilta. Toinen hänen tunnetuimpia teoksiaan on *Unohdettujen eepos*, jonka esikuva oli J. L. Runebergin *Vänrikki Stoolin tarinat*.

Lähteet

- Crampton, R. *A Concise History of Bulgaria* (1997, 2005), Cambridge: Cambridge University Press.
- Giatzidis, Emil (2002), *An Introduction to Post-Communist Bulgaria*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Hymyillen Eurooppaan* (Susmivka v Evropa) (2004), Sofia: Fondacija Satirik.
- Järvinen, Jouni & Lindstedt, Jouko (2011.), *Itä-Eurooppa matkalla länteen*. Helsinki: Gaudeamus.
- Järvinen, Jouni (2018), *1989 – Vallankumous vai vallankumouksen loppu? (1989 – A Revolution or the end of a revolution?)* www.helsinki.fi/Aleksanteri/insight, 17 December 2018/ Issue 5.
- Kolarov, Mihail & Toshkov, Nikolaj (2003), *Amazing Bulgaria*. Sofia: Young Bulgaria.
- Lindstedt, Jouko (2011), *Bulgaria*, teoksessa *Itä-Eurooppa matkalla länteen*. Helsinki: Gaudeamus.
- Lindstedt, Jouko (2005), Uusia kieliä vai lisää englantia? Itäisen Keski-Euroopan maat Euroopan Unionissa. – *Monikielinen Eurooppa. Kielipolitiikkaa ja käytäntöä*. Helsinki: Gaudeamus, 48-58.
- Montgomery, D. (ed.) (2018), *Everyday Life in the Balkans*. Bloomington: Indiana University Press.
- Nihtinen, Atina (1997), Language and Politics: An Example from the History of the Macedonian Standard Language. – *The Return of North-South*. Aberdeen: University of Aberdeen, Centre for Russian, East and Central European Studies, 41-47.
- Nihtinen, Atina (1998), Macedone – a state with a 'wrong name' an 'stealt historie'. – CAIRN. Aberdeen: AUSLQ, 35-42.
- Pritup, D. (2017), *Bulgarian cultural identity, Balkanism and Self-Colonisation in Bulgarian TV series Staklen dom 2010 – 12*. Helsinki: University of Helsinki.
- Stoyadinov, Marian (2017), The Church and the Bulgarian Modernities. – *Political Theologies in Orthodox Christianity. Common Challenges – Divergent Positions*. Edited by Kristina Stoeckl, Ingeborg Gabriel & Aristotle Papanikolaou. London, New York: Bloomsbury.

Kevään kiinnostavimmat uutuudet

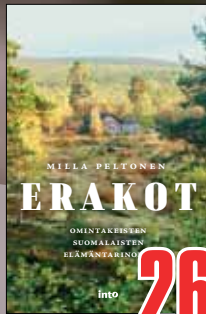

26⁹⁰

Ville-Juhani Sutinen
LIHA

Liha on kuvaus menneistä maalmista, joissa on jotain kammottavan tuttua.

 Myös e-kirjana

26⁹⁰

Milla Peltonen
ERAKOT

OMINTAKEISTEN SUOMALAISTEN ELÄMÄNTARINOITA
Kurkistus suomalaisten erakkojen elämään.

  Myös e- ja äänikirjana

21⁹⁰

Mikko Jakonen
KONFLIKTI

TALOUS JA POLITIIKKA
Ovatko konfliktit kehittyvän ja demokraattisen politiikan edellytys vai uhka?

 Myös e-kirjana

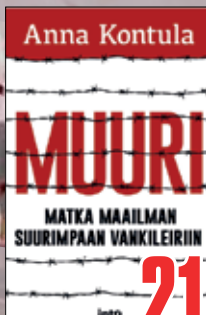

24⁹⁰

Virva Liski
VANKILEIRIN SELVIITYJÄT
TUHAAT NAISTA SANTAHAMINASSA 1918

Millaista oli elämä Santahaminan vankileirillä 1918?

 Myös e-kirjana

21⁹⁰

Anna Kontula
MUURI

MATKA MAAILMAN SUURIMPAAN VANKILEIRIIN
Kirja Gazasta, ihmisoikeuksista, aktivismista ja Suomen vastuusta.

 Myös e-kirjana

21⁹⁰

Miriam Attias & Jonna Kangasoja (toim.)

ME JA NE
VÄLINEITÄ VASTAKKAIN-ASETTELUJEN AIKAAN

Opas rakentavaan keskusteluun.

intokustannus.fi **into**